

SHUKUR XOLMIRZAYEVNING “ODAM” HIKOYASIDA PERSONAJ NUTQI VA IJTIMOIIY MUHIT MUNOSABATI

Po'latova Gulniso Aliyevna

Buxoro xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shukur Xolmirzayev badiiy asarlarida personaj nutqining sotsiolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sotsial nutq, sotsiolekt, argo, jargon, sleng va fonetik tejamkorlik kabi hodisalarning badiiy matndagi funksional vazifalari yoritilgan. Muallif qahramonlar nutqi orqali ularning ijtimoiy mansubligi, kasbi, yoshi, yashash muhiti va madaniy darajasini ifodalashda til birliklaridan mahorat bilan foydalangani ilmiy asoslangan. Shuningdek, Shukur Xolmirzayev hikoyalarida sotsiolektlarning personaj individualligini yaratishdagi o'rni hamda badiiy matn realizmini kuchaytirishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistika, sotsial nutq, sotsiolekt, argo, jargon, sleng, fonetik tejamkorlik, badiiy matn, personaj nutqi, Shukur Xolmirzayev.

Kirish. Til jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy o'zgarishlar tilning rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning til vositasida ifodalanishi sotsiolingvistikaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri sanaladi. Zamonaviy tilshunoslikda nutqning ijtimoiy xoslanishi, tilning ijtimoiy tabaqalanishi hamda personaj nutqining lingvistik xususiyatlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Badiiy adabiyot esa jamiyatning til manzarasini o'zida mujassamlashtiruvchi muhim manbalardan biridir. Yozuvchi badiiy obraz yaratishda personaj nutqidan samarali foydalanadi. Personajning yoshi, kasbi, ijtimoiy mavqei, yashash muhiti, dunyoqarashi va madaniy saviyasi uning nutqida yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli badiiy matndagi nutqni sotsiolingvistik nuqtai nazardan

tadqiq etish nafaqat til tizimini, balki jamiyatning ijtimoiy qatlamlarini ham chuqurroq anglash imkonini beradi. O'zbek adabiyotida xalqona ruhni, milliy mentalitetni va jonli so'zlashuv tilini badiiy mahorat bilan aks ettirgan adiblardan biri Shukur Xolmirzayevdir. Uning hikoya va qissalarida turli ijtimoiy qatlam vakillari tabiiy nutqi orqali tasvirlanadi. Yozuvchi personajlarning individual nutqini yaratishda sheva elementlari, argo, jargon, sleng, fonetik tejamkorlik hamda boshqa sotsiolekt birliklaridan unumli foydalanadi. Bu esa asarlarning hayotiylikini oshirib, qahramon xarakterini ochishga xizmat qiladi. Dissertatsiyada ham Shukur Xolmirzayev asarlarida sotsiolekt va dialektlarning yetarlicha tadqiq etilmaganligi tadqiqotning dolzarbligi sifatida ko'rsatilgan. Mazkur maqolaning maqsadi Shukur Xolmirzayev badiiy matnlarida uchraydigan sotsiolekt birliklarini lingvistik va sotsiolingvistik jihatdan tahlil qilish, ularning personaj xarakterini yaratishdagi funksional vazifalarini aniqlash hamda badiiy matn realizmini ta'minlashdagi o'rnini yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Sotsiolingvistika XX asrning ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida shakllanib, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etuvchi muhim ilmiy yo'nalishga aylandi. Ushbu sohada William Labov, Joshua Fishman, Dell Hymes kabi olimlarning ilmiy ishlari nazariy asos vazifasini bajardi. O'zbek tilshunosligida esa sotsiolingvistika masalalari Said Karimov, Abduaziz Nurmonov, Muhammad Yo'ldoshev, Zulayho Xolmanova hamda boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlarida yoritilgan. Ularning ishlari tilning ijtimoiy tabiatini, badiiy matn lingvistikasi hamda matnning pragmatik xususiyatlarini o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Dissertatsiyada ham mazkur olimlarning ilmiy ishlari tadqiqotning nazariy manbalari sifatida ko'rsatilgan. Shukur Xolmirzayev ijodi yuzasidan adabiyotshunoslikda ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, uning asarlaridagi sotsiolekt birliklarining lingvistik tabiati, personaj nutqining sotsial xoslanishi hamda fonetik tejamkorlik hodisasi kompleks ravishda alohida tadqiq

etilmagan. Mazkur maqola aynan shu jihati bilan avvalgi tadqiqotlardan farqlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tavsifiy-lingvistik, sotsiolingvistik, kontekstual, diskursiv va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Ushbu metodlar orqali Shukur Xolmirzayev hikoyalaridagi personaj nutqining lingvistik xususiyatlari, sotsiolekt birliklarining qo'llanish sabablari hamda ularning badiiy-estetik vazifalari tahlil qilindi. Mazkur metodlarning uyg'un qo'llanilishi badiiy matndagi nutqning ijtimoiy xoslanishini ilmiy asosda tavsiflash imkonini berdi. Shukur Xolmirzayevning "Odam" hikoyasi inson umrining turli bosqichlarini, xotira va vaqt munosabatini, shuningdek, insonning ijtimoiy hamda ma'naviy qiyofasini yoritishga bag'ishlangan falsafiy-psixologik asarlardan biridir. Hikoyada Rahima kampir obrazi orqali nafaqat bir insonning taqdiri, balki XX asr o'zbek xalqining tarixiy hayoti ham aks ettiriladi. Asarning badiiy qimmati personaj nutqi, xalqona iboralar va psixologik tasvir vositalarining tabiiy qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Quyida Sh.Xolmirzayevning "Odam" hikoyasini tahlilga tortamiz. Shukur Xolmirzayevning «**Odam**» hikoyasi markazida turgan Rahima obrazi o'zbek ayolining sabr-toqati, matonati, oilaparvarligi va ma'naviy barkamolligini o'zida mujassam etgan badiiy timsoldir. Yozuvchi qahramonning butun umr yo'lini tasvirlash orqali nafaqat bir insonning hayot tarixini, balki XX asr o'zbek jamiyatining murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini ham yoritishga muvaffaq bo'lgan. Rahima bolaligidan boshlab ketma-ket sinovlarni boshdan kechiradi: onasidan ayriladi, turmushga chiqadi, beva qoladi, fuqarolar urushi va kollektivlashtirish davrining qiyinchiliklarini ko'radi, Ikkinchi jahon urushi tufayli farzandidan ayriladi hamda butun umrini farzand va nevaralarini voyaga yetkazishga bag'ishlaydi. Shu bois Rahima obrazi individual xarakter doirasidan chiqib, o'zbek ayolining umumlashgan ijtimoiy qiyofasiga aylanadi. Yozuvchi personajning xarakterini tasvirlashda tashqi tavsifdan ko'ra uning nutqiga ko'proq murojaat qiladi. Rahimaning ichki dunyosi, ruhiyati, dunyoqarashi va

hayotiy e'tiqodi, avvalo, uning dialoglari va monologlari orqali ochiladi. Jumladan, sovchilarga javoban aytilgan:

«**Polvon meni qulflab ketgan, kaliti o'zida**» jumlasida hikoyadagi eng kuchli metaforalardan biri hisoblanadi. Mazkur iborada «qulf» va «kalit» obrazlari ramziy ma'noda qo'llanib, Rahimaning umr yo'ldoshiga bo'lgan cheksiz sadoqati, oilaviy qadriyatlarga hurmati va ma'naviy pokligini ifodalaydi. Aslida erining vafotidan keyin uning qayta turmush qurishiga hech qanday to'siq yo'q edi. Biroq u o'zining butun hayotini uch nafar farzandini tarbiyalashga bag'ishlaydi. Shu sababli ushbu metaforik ifoda Rahimaning ruhiy olami va axloqiy pozitsiyasini ochuvchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Hikoyada xalq og'zaki nutqiga xos fonetik va leksik birliklarning faol qo'llanilishi personajlarning ijtimoiy mansubligini aniqlashga xizmat qiladi. Xususan:

«**Satilingni opqo'yaman, bermayman!**» jumlasidagi «**opqo'yaman**» shakli adabiy tildagi «**olib qo'yaman**» birikmasining fonetik tejamkorlik asosida qisqargan ko'rinishidir. Bu yerda **olib** → **op** fonetik almashinuvi hamda bo'g'inlarning qisqarishi og'zaki nutqning tabiiyligini ta'minlaydi. Bunday talaffuz shakllari, ayniqsa, Surxon vohasi va janubiy hududlar aholisi nutqida keng uchraydi. Muallif aynan shu birlikdan foydalanish orqali Rahimaning nafaqat hududiy kelib chiqishini, balki uning oddiy xalq vakili ekanligini ham ko'rsatadi. Demak, fonetik tejamkorlik bu o'rinda shunchaki talaffuz hodisasi emas, balki personajning sotsial identifikatori vazifasini bajarmoqda. Rahimaning xarakteridagi qat'iyat va iroda ham uning nutqi orqali ochiladi. Masalan, sovchilar yana kelganida u shunday deydi:

«**Tinch qo'yanlarmi, yo'qmi? Qo'y, uchta yetimchani boqay!**» Mazkur dialogda hissiy-ekspressiv bo'yodkorlik kuchli seziladi. «Yetimcha» so'zining qo'llanilishi onalik mehrini va farzandlariga nisbatan cheksiz mas'uliyat hissini ifodalasa, «tinch qo'yanlarmi» murojaati uning qat'iyatli va bukilmas

xarakterini namoyon etadi. Ushbu nutqiy birliklar orqali yozuvchi Rahimani hayot sinovlari oldida taslim bo'lmaydigan, o'z taqdirini o'zi belgilashga qodir ayol sifatida tasvirlaydi. Hikoyaning eng kuchli psixologik qatlamlaridan biri Rahima kampirning qarilik davridagi ruhiy holatini tasvirlash bilan bog'liq. Yozuvchi inson ongida yuz beradigan regressiv xotira hodisasini nihoyatda tabiiy va ishonarli ifodalaydi. Rahima kampir qizini tanimay:

«Xosiyat? Xosiyat opa! Qo'yvor meni... Nimaga uyga qamab qo'yding? Bari bir qochib ketaman. Satilimni ber!» deydi. Mazkur dialog shunchaki alahsirash emas. Bu yerda qahramonning ongida vaqt chegaralari buziladi va u o'zini yana yoshlik davrida his qiladi. Psixologiyada bunday hodisa regressiv xotira yoki autobiografik xotiraning ilk qatlamlariga qaytish sifatida izohlanadi. Muallif ushbu murakkab ruhiy jarayonni hech qanday izohsiz, faqat dialog orqali ko'rsatadi. Natijada o'quvchi Rahimaning ruhiy holatini bevosita uning nutqi orqali his qiladi. Ayniqsa, **«Qo'yvor meni», «Satilimni ber»** kabi xalqona iboralar uning yosh qiz davridagi nutqini qayta tiklaydi. Hikoyada bir insonning taqdiri orqali butun bir tarixiy davr manzarasi aks ettirilgan. Rahimaning xotiralari orasida inqilob, fuqarolar urushi, kollektivlashtirish, Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillar ketma-ket gavdalanadi. Masalan:

«Kolxozga ishga chiqma, so'yilasan!» jumlasini 1930-yillardagi kollektivlashtirish davrida qishloq aholisi orasida hukm surgan qo'rquv va ijtimoiy keskinlikni ifodalaydi. Bu nutq namunasi tarixiy voqelikni yoritish bilan birga, davr kishilarining ruhiy holati va jamiyatdagi mafkuraviy bosimni ham aks ettiradi. Demak, dialoglar hikoyada nafaqat kommunikativ, balki tarixiy hujjat qiymatiga ega badiiy vosita vazifasini ham bajaradi. Asarning falsafiy mazmuni Qurbon bobo va Adolat opa o'rtasidagi suhbatda yanada chuqurlashadi. Qurbon boboning:

«Odamzod bola bo'lib o'lmaydi.» degan fikri hikoyaning g'oyaviy markaziga aylanadi. Ushbu jumlada inson umrining biologik va ma'naviy

mohiyati mujassam. Rahima kampirning bolalik xotiralariga qaytishi tashqi tomondan qaralganda qarilik alomati bo'lsa-da, yozuvchi bu holatni inson umrining tabiiy aylanishi, hayot va xotira falsafasi sifatida talqin qiladi. Shunday qilib, asar psixologik realizm bilan falsafiy mushohadani uyg'unlashtiradi. Hikoya finalida Rahimaning vasiyati butun asarning ma'naviy xulosasi sifatida yangraydi: **«Bolalarim, mendan rozi bo'linglar. Yaxshiligim o'tgan bo'lsa, unutmanglar. Yomonligim o'tgan bo'lsa, esdan chiqaringlar. Men hayotimdan roziman, sizlardan roziman. Mendan ham rozi bo'linglar.»**

Mazkur vasiyat nafaqat Rahimaning hayotiy e'tiqodini, balki o'zbek xalqining insonparvarlik, bag'rikenglik va kechirimlilikka asoslangan ma'naviy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Hikoya boshida Rahimaning onasi aytgan vasiyat bilan finaldagi ushbu vasiyat mazmunan o'zaro uyg'unlashib, asarning kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydi. Shu tariqa yozuvchi avlodlar davomiyligi, ezgulik va insoniylik g'oyalarini badiiy jihatdan mukammal ifodalaydi. Umuman olganda, «**Odam**» hikoyasida Rahima obrazi oddiy bir personaj emas, balki o'zbek ayolining ijtimoiy, ma'naviy va ruhiy qiyofasini o'zida mujassam etgan umumlashma obraz sifatida gavdalanadi. Muallif uning nutqiga xalqona leksika, fonetik tejamkorlik, dialogik tabiiylik, metaforik ifodalar va psixologik monologlarni singdirish orqali qahramon xarakterini chuqur ochishga erishgan. Shu bois hikoya sotsiologik nuqtai nazardan ham katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, personaj nutqi orqali jamiyatning ijtimoiy qiyofasi va tarixiy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim badiiy manbalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.

егматов Э., Авлоқулов Я. [Ономастик кўлам тушунчаси.](#) — Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, №3.

2.

Бегматов Э., Авлоқулов Я. [Ўзбек тили ономастикасининг макроқўлами таркиби.](#) — Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, №5.

3.

скандарова Ш. [Ономасиология муаммолари ва ўзбек тили лексикасини майдон сифатида ўрганиш.](#) — Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, №3.

4.

olmirzayev Sh. [Ijodkor adolatli bo'lishi kerak!](#) — O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2012.

5.

Xolmirzayev Sh. [Jahonbop asar yoza olaman, lekin.](#) — O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2002.

6.

olmirzayev Sh. [Sholoxovning ashaddiy muxlisi edim.](#) — O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2003.

7.

Xolmirzayev Sh. [Tolstoyning niyati meni maftun etgan.](#) — O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2004.